

Лъчезар Георгиев

НОВИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА ЛИТЕРАТУРНАТА И ИЗДАТЕЛСКАТА
ДЕЙНОСТ НА ЗАХАРИ СТОЯНОВ

От фонда на Русенския гържавен архив

Когато след всичко писано за писателя и общественика Захари Стоянов (Захарий Стоянов Джедев Далакчиев) се прави ново изследване за неговата изключително интересна и противоречива личност, това само по себе си е творческо предизвикателство. Защото у нас не са чак толкова много титаните на духа и словото и всеки опит да се обяснят техните превъплъщения крие голяма доза риск, особено ако не е подплатен със сериозен фактологически материал.

Документалното наследство на Захари Стоянов е богато и разнообразно. То съдържа множество архивни свидетелства – ръкописи на негови съчинения, писма, телеграми, собствени екземпляри от вестници; книги, лично притежание на писателя, с приписки по страниците им и т. н. Архивните фондове са в Българския исторически архив на Народната библиотека “Св. св. Кирил и Методий” (НБКМ – БИА, ф. 100, Захари Стоянов), фондовете на БАН (Инст. истор. Арх. сбирка Аспарух Емануилов), Държавния архив – Варна (Отон Иванов), Държавен архив и Исторически музей – Русе, и др. Някои документи, обикновено кореспонденция, свързани със Захари Стоянов, се съхраняват във фондовете на съвременници на писателя като Иван Андонов (в Пловдивския държавен архив и ЦДИА – София, ф. 1599), Никола Обретенев (НБКМ – БИА, ф. 122; Инст. истор. Арх. сбирка; ЗДИА) и др.

В настоящото кратко изследване ще направим преглед на някои документи от фонд 12 К на Държавния архив – Русе (Захари Стоянов Далакчиев), които представят писателя в малко по-различна светлина – като редактор, издател, разпространител на собствените си съчинения и на съчиненията на Любен Каравелов, излезли под неговата редакция; документи, които разкриват Анастасия З. Стоянова – съпруга на писателя, като издателка на съчиненията му след неговата смърт. Една неголяма част от документите в ДА – Русе, фонд 11 К (Никола Обретенов) и фонд 12 К са публикувани от Аспарух Емануилов в том втори (“Писма”) на книгата му “Захари Стоянов. Неиздадени съчинения” (С., Нов свят, 1943), но са останали още редица документи, които не са обнародвани. На двата фонда в своите изследвания се позовават автори като Йордан Палежев в книгата си “Захари Стоянов. Непознати страници” (С., Наука и изк., 1981) и Тодор Ташев в последните две части на поредицата си “Животът на летописеца” (Ч. 2. Парго, Пловдив, ХГД, 1985; Ч. 3. Захарий. Пловдив, ХГД, 1989). С публикация в кн. 1, 1987 на годишника “Архивен преглед” (с. 24–28): “Как е бил запазен и предаден на съхранение архивът на Захари Стоянов” Елена Табакова уточнява, че документите на писателя са предадени на Окръжния държавен архив – Русе, на 17 януари 1953 г. от Олга Емануилова – съпруга на покойния русенски адвокат, журналист и ревностен изследвач на Захариевия живот и творческа деятелност. Материалите Аспарух Емануилов получава още в средата на 30-те години от дъщерята на писателя Захаринка Стоянова-Громбах, след като основната част от документите вече е била дадена на Архивния отдел на Народната библиотека – София. В продължение на няколко години Аспарух Емануилов грижливо съхранява, подрежда и групира тези останали материали. Както вече посочихме, само част от тях са включени в книгата му “Захари Стоянов. Неиздадени съчинения”. След смъртта на Аспарух Емануилов новоучреденият Окръжен държавен архив – Русе, получава освен 30-те папки с материали от неговия личен архив, и още 27 папки с документални материали, няколко тома вестници, сред които “Свобода”, “Независима България” и др.; материали за русен-

ското читалище “Зора”. И днес, след няколко десетилетия, архивът на Захари Стоянов, подреден във фонд 12 К на ДА – Русе, предлага още възможности за изследователска работа. Не всичко от него е познато и един, макар и обзорен преглед в нашето изследване, включва някои нови акценти, свързани с издателската дейност на Захари Стоянов и неговата съпруга Анастасия.

Тук е редно да отбележим, че авторите на солидното академично издание “Захарий Стоянов. Документален летопис 1850 – 1889” (С., Акад. изд. “Проф. М. Дринов”, 1995. 465 с.) – Тодор Ташев и Лиляна Ташева, при съставянето на книгата използват и цитират документи от фонд 12 К на Русенския държавен архив, уточнявайки някои акценти в живота, обществено-политическата и творческата дейност на писателя. Все пак досега липсва цялостно издание на документи, свързани с издателската дейност на Захари Стоянов и неговата съпруга Анастасия, отпечатала след неговата смърт том трети (“Затвори”) от “Записки по българските въстания” (С., 1892. 352 с.), преиздала том първи на същата книга в столичната печатница “Либералний клуб” (С., 1894. 536 с.), реализирала и второто издание на “Христо Ботйов. Опит за биография” през 1891 г. в Русе, в печатницата на Перец Йос. Алкалий (479 с. 1 л. портр.). Тази издателска дейност, която след смъртта на Захари Стоянов фактически довършва публикуването и популяризирането на значимото му творческо дело в България и по този начин утвърждава мемоарно-документалната литература в родната книгоиздателска традиция, не е била в обектива на добросъвестните изследвачи на писателя-мемоарист, тъй като вече се е свързвало с други личности, спомогнали да се осъществи започнатото, а те са – съпругата Анастасия, приятелите и съмишлениците Димитър Петков, Тодор Гатев, Иван Андонов, министърът на народното просвещение в Стамболовото правителство Георги Живков, Димитър Златев – Черкия, столичният печатар и управител на печатница “Либералний клуб” Никола Пиперов, книгоразпространителите Димитър Карастоянов (Самоков) и Пенчо В. Спасов (София), д-р Б. Баев, печатарят Киро Тулешков, Петър Гудев (София) и т. н.

Нямаме основания да твърдим, че фонд 12 К на ДА – Русе, съдържа достатъчно документи, излезли изпод ръката на Захари Стоянов. Повечето от кореспонденцията – писма, телеграми, преписки, статии в чернови вариант са писани и адресирани до него и до съпругата му Анастасия Обретенова-Стоянова. Съществува мнение, че кореспонденцията във фонда, съставена в една голяма част от писма до съпругата на писателя, обслужвала текущи задачи и въпроси между други лица и Анастасия Обретенова-Стоянова. Бихме добавили, че тези писма са свързани предимно с издателската дейност на Захари Стоянов, с издаване и разпространение на неговите съчинения след смъртта му. От общия преглед на документите се вижда, че съпругата на писателя отстоява една сериозна професионална позиция на издател и книгоразпространител на книжовното наследство на съпруга си, като се опитва да продължи и дозавърши значимата културна мисия на Захари Стоянов. Особено показателна е молбата на Анастасия до Народното събрание от 1891 г., с която тя иска отпускане на помощ за издаване на третия том от “Записки по българските въстания”¹. Както посочва молителката, ранната смърт на съпруга ѝ попречва да се издаде третият том на получените вече популярност “Записки”, които на дело изпълняват важна народополезна задача и са “ценни за народа източници”². В неиздадения том се съдържа “материал от голям интерес по нашето възраждане, въстание и освобождение”³. Все пак съпругата на писателя си оставя една отворена вратичка, в случай че Народното събрание отхвърля “прозбата”, и предлага на депутатите да възложат изпълнението на Министерството на просвещението. По-нататък от телеграма на Димитър Петков до Анастасия Стоянова с дата 21 февруари 1892 г. става известно, че третият том от “Записките” вече е излязъл от печат⁴. С друга телеграма от 4 декември 1892 г. Д. Петков уведомява съпругата на писателя за продаване на съчиненията му⁵. За обществения отзвук на третия том от “Записките” говори и фактът, че с “височайши указ под № 134 от 31 декемврий 1892 год.” се откупуват от името на просветното министерство 800 екземпляра от “Записки по българските въстания 1870 – 1876 година. Том III. Затвори”.

Целта е високопатриотична и народополезна – книгата безвъзмездно да се раздаде по читалищните библиотеки в страната⁶. Под текста в писмото на министерството до Анастасия Стоянова стои подписът на министър Георги Живков, до Освобождението виден деец на националноосвободителното движение, участвал във формиране четите на Филип Тотю, Хаджи Димитър и Стефан Караджа, в подготовката на Априлското въстание и на доброволческите български чети през Сръбско-турската война 1876 г.⁷ Приложен е списък на лицата, до които предстои да се разпратят закупените 800 екземпляра от тиража на книгата. Сред тях са директори на най-известните учебни заведения в страната, инспектори на отделните окръжия. Очевидно появата на третия том от “Записките” е една крупна издателска проява, която посмъртно донася слава на своя автор и се вписва в държавните мероприятия за патриотичното възпитание на подрастващото поколение.

Година по-късно третият том на “Записките” се продава още по-успешно. Едно писмо на Димитър Петков от 27 януари 1893 г. до Анастасия Стоянова свидетелства за повишения интерес към изданието. Рекламният агент на Стамболовия вестник “Свобода” желае да разпространи 2050 екземпляра в Южна България⁸. Тук става дума и за тиража на книгата, който е 4000 екземпляра.

Самият Димитър Петков, виден общественик и политик, се заема с издаването и разпространението на третия том от “Записките”. След излизането на книгата от печат той подарява 39 екземпляра на известни личности – сред които политически и културни дейци, министри, учени; от дарението има дори един екземпляр за машиниста-печатар Янко, който отпечатва изданието и се грижи за разпращането на готовата, излязла от печат продукция⁹.

Изнесенният документален материал във фонд 12 К на Русенския държавен архив показва една устойчива тенденция, която се забелязва при автори и издатели от мащаба на Захари Стоянов – произведенията, издателската им продукция, книжовното наследство започват в действителност да живеят със същинските си мащаби и с подобаващото им се място след тяхната смърт, когато се забелязва почти неуловим на пръв

поглед, но устойчив процес на налагане стойностите на творческата им дейност. За това спомагат близки, роднини, съмишленици, приятели, обикновени хора, с които творецът и издателят е имал контакти и които са оставили трайна дияра в тяхното съзнание. Тъкмо на тези последователи и популяризатори дължим и мястото, което днес има Захари Стоянов в нашата нова българска литература. Интересно е да се отбележи, че след смъртта на Захари Стоянов сподвижници и приятели на автора водят кореспонденция с неговата съпруга с безкористни намерения и едничката цел да спомогнат за популяризирането на онези ценни и значими идеи, до които се домогва Летописецът в “Записките”, “Васил Левски Дияконът. Чърти из животът му”, “Христо Ботйов”, “Записки по българските въстания”, “Четите в България”. Така например сред кореспонденцията до Анастасия З. Стоянова срещаме писма от русенеца Тодор Хаджистанчев – емигрант в Тулча, Румъния; Димитър Петков, Н. Пиперов и Пенчо Спасов от София, които илюстрират приемствеността спрямо завещаното от Захари Стоянов за поколенията книжовно наследство. Неслучайно търговският агент-книгоразпространител Пенчо В. Спасов споделя в писмо до Димитър Петков от февруари 1894 г., че ще му бъде приятно да накара “повечето български читатели да имат тези толкова важни книги”¹⁰, като заедно с това се улесни издателската работа на Анастасия Стоянова за ново преиздаване на съчиненията му.

Важно е да отбележим и това, че са необходими доста усилия да се преведат изключително трудни за разчитане и обяснение документи от фонд 12 К. Това се обяснява с нечетливите почерци на кореспондиращите. Характерно е още, че на много места липсва пунктуация, някои писма са без дата, подател и получател, налице са архаични синтактични конструкции, които допълнително затрудняват разчитането. Навярно по тези причини документите са били отминавани или споменавани мимоходом в проучванията за делото и личността на писателя Захари Стоянов. Тези нови документи биха могли да бъдат обект на пространен анализ и задълбочени оценки, да се акцентува върху личността на редактора и издателя, твореца на книжовното поприще Захари Стоянов в

един твърде важен и значим период от нашата история, когато се полагат темелите на съвременна България. Това е и една възможност да се надникне отблизо в един малко познат свят — в творческия процес у този забележителен автор, в неговите журналистически и издателски пристрастия. Едно бъдещо издание с документите от този фонд на Русенския архив ще е и определен принос към изучаване историята на издателската дейност у нас през миналия век. Редица издателски процеси кореспондират със съответната личност, а се знае каква важна роля са играли споменатите в кореспонденциите политици, редактори на периодични издания, разпространители на книжнина в отговорната и народополезна дейност — сътворяването на онази добра, общественополезна и значима по тематика, идеи и оформление книга, наследила най-доброто от възрожденската издателска традиция.

В голяма част от документите на фонда трудно може да се направи разграничение между книжовника и политически ангажирания мъж. На места писмата, адресирани до Захари Стоянов, звучат не особено лицеприятно, дори когато до него пишат стари приятели, още повече — отявлени политически противници. От една страна, в тези писма личи отношението към общественика и политика Захари Стоянов, а от друга — дава се информация за издатели и книжовници като Георги Антонов Кърджиев, редакцията на казанлъшкия вестник “Кайнарджа”, Пандели Кисимов — София, Лазар поп Райков — Русе и София, Д. Ахмаков — Сливен.

В писмото си от 10 февруари 1887 г. някогашният възрожденски публицист, издател и основател на Тайния български централен комитет в Букурещ Пандели Кисимов обвинява директно З. Стоянов: “С вази, мой браино, човек не можи разисква сериозно. Вие знайте само да псувате, да псувате и да псувате: нищо повече. Я ми кажете, защо запретихте моята брошура “Политически писма”, я ми кажете, защо запретихте издаването на “Славянин” и “Зора”? Казвам: защо запретихте, защото вие сте днес всичко с всичкото в България.”¹¹ Не бива да се забравя, че авторът на “Спомени от сегашната епоха в България” (1894) и “Исторически работи” (част I — IV, 1898 — 1903) по време на Стамболовия режим е

екстерниран от страната и от 1890 – 1894 г. живее в Букурещ. Захари Стоянов не доживява да види преследването на своя събрат по перо, нито пък да се запознае с неговия опит в мемоарно-документалната литература за Възраждането и българските завери. За разлика от знаменития летописец творчеството на П. Кисимов е потопено в забвение и едва в наши дни бяха преиздадени част от съчиненията му¹². Все пак писмото на П. Кисимов до З. Стоянов от 10 февруари 1887 г. съдържа доста ценна информация за тогавашните нрави и сред “пишещите братя”, сред издателите и вестникарите. Както е видно, нередка практика е правителството да забранява инокомислещите издания и да нарушава свободата на словото и печата, а по този начин и самата конституция.

Не по-малко критичен в оценката си за З. Стоянов е Георги А. Кърджиев – Бочката. През 1881 г. двамата редактират органа на Народно-либералната партия в Русе – в. “Работник”, който води остра полемична борба с Консервативната партия и впоследствие е спрял от властите. Няколко години по-късно, по процеса на Русенския русофилски бунт, братът на Георги Кърджиев – Тома Кърджиев, е разстрелян на 22 февруари 1887 г. На това отгоре Захари Стоянов в книгата си “Христо Ботойов” характеризира под линия Тома Кърджиев като “позорен по-после герой на руския цар” през 1887 г. и не съвсем основателно го обвинява, че и през 1876 г. не е взел “живо участие в острите движения”¹³. Огорчен, Георги А. Кърджиев пише на Захарий: “Ако имах само политически отношения с тебе, аз бих та мразил като чудовище, защото съм изгорен от вас... убихте хубавия ми брат; но за това стига ми удовлетворението че вас, особено тебе, Парго, вечно ще та гризе съвестта за туй убийство. Па сега още глождеш (в “Биографията”) мъртвите кости на брата ми”¹⁴. Независимо от всичко писмото е една илюстрация за приятелството, което свързва от млади години Бочката със Захари Стоянов. Затова Георги Кърджиев добронамерено съветва Летописеца: “Па много ли са ядосваш от критиките? Недей бива такъв надменен, де!” Според Бочката независимо от дарбата си писателят все още не е стигнал литературния Олимп, а в политиката не стои “никак високо”¹⁵. През

последните години от живота на Захари Стоянов критиките на Георги Кърджиев стават злостни, особено в редактирания от него в. "Напред", и това охлажда отношенията им, въпреки добронамерените жестове на писателя, който дори ходатайства пред княза и успява да го освободи от затвора. (Г. Кърджиев бил затворен заради антрефиле срещу княз Фердинанд.)

За нас наред с писмата интерес във фонда представляват нередактираният оригинален вариант на предговор към първия том от "Записки по българските въстания", обявата на Захари Стоянов за набиране на спомоществатели за тази книга, сведенията на поборника Отон Иванов във връзка с подготовката на Априлското въстание в Панагюрище и Пещера, разказът на Симо Иванов Соколов – един от предводителите на доброволчески чети в Сръбско-турската война 1876 г.

Сред по-интересните писма до Захари Стоянов е и писмото на столичния книжар К. Т. Кушлев и колегата му Менасов, представители на Българското печатарско дружество "Промисление" (основано 1870 г. в Цариград), които на 20 април 1885 г. съобщават на писателя за готовността си да разпространяват и продават чрез книжарницата си в София книгите му "Четите в България" (1885, Пловдив) и "Чърти от живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов" (1885, Пловдив)¹⁶.

Друго писмо, на Иван Петков Славейков – син на Петко Р. Славейков, политик и книжовник, с дата 15 юни 1884 г. – София, дава сведения за връзките със Захари Стоянов по взаимно разпространение на съчиненията на двамата автори. Посредници в тази книгоразпространителска дейност, както личи от текста, стават Иван Андонов, активен участник в подготовката на Съединението, и Рачо Петков Славейков, брат на автора на писмото, който по това време служи като офицер в учебния ескадрон в същия град¹⁷.

В навечерието на Съединението русенският лекар д-р Антон Драндаров в писмо от 3 септември 1885 г. – Русе изпраща пари и списък от 26 абонати – лекари, офицери, следователи, които са абониращи за пловдивския вестник "Борба" на Захари Стоянов, с чиито огнени статии благототно

се подготвя почвата за великия акт – обединението на Източна Румелия с Княжество България¹⁸. Дълъг списък със 126 русенски абонати на “Борба” предава с писмо от 18 април 1886 г. и съратникът на Захари Стоянов – Дишков от София¹⁹. В този списък личат имената на видни русенски граждани – членове на окръжния съд, адвокати, офицери, учители; тук е дори Наталия Каравелова, съпруга на писателя Любен Каравелов и съсобственица на издателско-полиграфическо сдружение с книжарница и печатница в дунавския град.

Интересен е още един документ – “Равносметка”, която прави за Захари Стоянов книжарницата на Българското печатарско дуржество “Промисление” със седалище София, за времето 1884 – 1887 г. В този период са продавани следните книги на писателя: “Записки по българските въстания” (1884, Пловдив), “Четите в България”, (1885, Пловдив), “Не му беше времето” (1886, Русе), “Архиерейски послания” (1883, Русе)²⁰.

Любопитно е да разгърнем и една сметка за Захари Стоянов от 8 февруари 1889 г. в печатница “Наталия Каравелова и Сие” – Русе, където са проследени много точно и с конкретни цифри отпечатаните съчинения на писателя, както и съчиненията на Любен Каравелов в 8 тома, които редактира и издава съвместно с печатарското съдружие. Сметката е наредена в две колони, вляво е “Да дава”, а вдясно – “Да зема”. Оказва се, че през 1888 – 1889 г. в печатницата на Наталия Л. Каравелова и Сие са отпечатани книгите на Захари Стоянов “Чардафон Великий” (голяма част от тиража е подвързана с кожа), том втори на “Записките”, биографията на Христо Ботев; изразходвани са средства за факсимиле на Ботевия портрет в издателско-типографската къща “Брокхауз” – Лайпциг. За тези печатарски услуги писателят заплаща 10 869 лева. От Н. Л. Каравелова има да получава 27 372 лева²¹. Съдружникът ѝ Аксентий Р. Аксентиев, който ръководи печатницата и книгоразпространителската дейност на фирмата, на 31 май 1887 г. изпраща от Русе на Захари Стоянов (вероятно в София) списък с разпратени и неизплатени екземпляри от книгата на писателя “Чардафон Великий”, която бива отпечатана в печатница “Н. Л. Каравелова и Сие” през 1887 г. в обем 309 страници. От списъка се вижда, че изданието е било добре разпространено само в пределите на бившето Княжество

България, и то в по-големите градове – София, Варна, Русе, Шумен, Добрич, Свищов, Силистра²².

Разбира се, с посочения архивен фонд на Захари Стоянов не се изчерпва неговото богато документално наследство със сведенията за литературната и издателската му дейност. Предстоят нови проучвания, нови тематични посоки на търсене, а защо не и едно цялостно издание с непубликуваните документи. Защото личността на Летописеца с неговите многостранни прояви ще продължи да предизвиква и интереса на учения, и любопитството на непредубедения читател.

БЕЛЕЖКИ

¹ ДА – Русе, ф. № 12, оп. 1, а. е. 22, л. 101.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 126.

⁵ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 124.

⁶ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 94–96.

⁷ Бележити търновци. Биогр. и библиограф. справочник. С., 1985, с. 232.

⁸ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 97.

⁹ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 122.

¹⁰ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 105.

¹¹ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 129–130.

¹² П. Кисимов. Българските завери. В. Търново [изд. “Пик”], 1994, 232 с. [съст. Иван Радев].

¹³ З. Стоянов. Съчинения. Том 2. Биографии. Четите в България. С., 1983, с. 478.

¹⁴ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 119.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 9, л. 87.

¹⁷ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 9, л. 84.

¹⁸ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 9, л. 47.

¹⁹ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 21, л. 46–51.

²⁰ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 92.

²¹ ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 93.

²² ДА – Русе, ф. № 12 К, оп. 1, а. е. 22, л. 62.